

Jakub Grodzki

Uniwersytet w Białymstoku

Czynniki wpływające na organizację dystryktu podlaskiego Jednoty Litewskiej w pierwszej połowie XVII w.¹

Prawidłowe funkcjonowanie każdej wspólnoty religijnej wymaga odpowiedniego zaplanowania struktur administracyjnych. W Kościele rzymskokatolickim, który był najliczniejszym związkiem wyznaniowym na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, o kształcie archidiecezji i diecezji decydował papież, parafie natomiast erygował biskup. Istotne w organizacji Kościoła łacińskiego było to, że należące do niego osoby zwykle zamieszkiwały w zwartych grupach, dlatego parafie katolickie przylegały do siebie. Inaczej było w Kościele ewangelicko-reformowanym, gdzie wyznawcy byli rozproszeni, a miejscem ich koncentracji był zbor. Kilka lub kilkanaście zborów stanowiło dystrykt. W przeciwieństwie do diecezji Kościoła rzymskokatolickiego dystrykty nie miały jednak granic administracyjnych ustalonych na stałe. W pierwszej połowie XVII w. Jednota Litewska liczyła sześć dystryktów, a jednym z nich był dystrykt podlaski.

Na jego kształt terytorialny oraz funkcjonowanie w pierwszej połowie XVII w. miała wpływ działalność: synodu prowincjonalnego Jednoty Litewskiej, synodu dystryktowego podlaskiego, superintendenta podlaskiego, poszczególnych członków rodziny Radziwiłłów linii birżańskiej jako patronów dóbr, w których erygowane były zbory, innych patronów świeckich oraz ministrów poszczególnych zborów

¹ Artykuł został opracowany w ramach realizacji projektu badawczego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki nr 11 H 16 0196 84.

dystryktu podlaskiego. Istotną rolę w jego kształtowaniu odgrywało też położenie polityczne. Miał on charakter przygraniczny, dlatego duchowni i patroni należących do niego zborów często znajdowali się pod wpływem pozostałych jednot, szczególnie dystryktu lubelskiego Jednoty Małopolskiej.

Celem artykułu jest omówienie powyższych aspektów wpływających na organizację i kształt administracyjny dystryktu podlaskiego Jednoty Litewskiej w pierwszej połowie XVII w. Materiałem źródłowym wykorzystanym do przeprowadzenia badań są protokoły obrad synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej z lat 1611–1655². Z tego okresu nie zachowały się ważne archiwalia do analizy funkcjonowania dystryktu podlaskiego, takie jak akta podlaskich synodów dystryktowych i sprawozdania z sesji zborowych. Wartościowym uzupełnieniem wiedzy na temat interesującego mnie dystryktu, szczególnie na przełomie XVI i XVII w., są akta synodów prowincji wielkopolskiej, małopolskiej, protokoły synodów generalnych³.

O dystrykcie podlaskim Jednoty Litewskiej traktuje kilka opracowań. Marzena Liedke napisała o źródłach i stanie badań nad tym dystryktem od momentu jego powołania do rozwiązania w końcu XVIII stulecia⁴. Z kolei Jan Mironczuk opisał genezę reformacji na Podlasiu, funkcjonowanie zborów protestanckich w tym regionie i protekcję Radziwiłłów nad tutejszymi wyznaniem protestanckim w XVII–XVIII w.⁵ Elżbieta Bagińska opracowała natomiast działalność protekcyjną Radziwiłłów wobec poszczególnych wyznań na Podlasiu w XVII w.⁶

Wartościowe informacje (jednak niektóre wymagające sprostowania⁷) do omówienia powyższego zagadnienia zawierają prace Józefa Łukaszewicza i Henryka

² *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej (1611–1625)*, Wilno 1915, Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae, seria 4, z. 2; *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2011; Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, f. 40, sygn. 1136; *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1638–1655*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski (w druku).

³ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 3: *Małopolska 1571–1632*, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1983; t. 4: *Wielkopolska 1569–1632*, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1997.

⁴ M. Liedke, *Dystrykt podlaski w strukturze Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim do końca XVIII w. – źródła i stan badań*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 62–68.

⁵ J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie na obszarze dystryktu podlaskiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 62, 2018, s. 139–162.

⁶ E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów birżańskich w dobrach podlaskich w XVII w.*, „Studia Podlaskie” 12, 2002, s. 205–228.

⁷ Na przykład wg Józefa Jaroszewicza superintendent podlaski Mikołaj Wysocki posługę odbywał w Siedlcach, gdy w rzeczywistości był to zbór w Sielcu (J. Łukaszewicz, *Dzieje*

Merczynga⁸. W literaturze naukowej dotyczącej Jednoty Litewskiej dane odnośnie do dystryktu podlaskiego są zdawkowe, a w poszczególnych pracach, które traktują o jego zborach, autorzy skupiają się głównie na sytuacji dystryktu w XVIII w.⁹

Początki Jednoty Litewskiej w Wielkim Księstwie Litewskim

Kościół ewangelicko-reformowany w Rzeczypospolitej Obojga Narodów składał się z trzech prowincji (zwanymi jednotami): małopolskiej, wielkopolskiej i litewskiej. Ta ostatnia obejmowała teren Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Podlasia, które w ramach unii lubelskiej zostało włączone do Korony Królestwa Polskiego¹⁰.

Każda prowincja dzieliła się na kilka dystryktów. W pierwszej połowie XVII w. strukturę litewskiego Kościoła ewangelicko-reformowanego tworzyły dystrykty: żmudzki, zawilejski, wileński, nowogródzki, ruski (białoruski), podlaski (brzeski). Najwyższe stanowisko duchowne w dystrykcie sprawował superintendent, jego pomocnikami byli koadiutor i konsenior. Sprawy mniejszej wagi związane z funkcjonowaniem i organizacją dystryktu były omawiane w trakcie synodów dystryktowych, nad innymi, bardziej kluczowymi zagadnieniami, dyskutowano podczas synodów prowincjonalnych¹¹.

kościółów wyznania helweckiego w Litwie, t. 2, Poznań 1843, s. 220–221; *Akta synodów... 1626–1637*, s. 31).

⁸ J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 1–2, Poznań 1842–1843; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904.

⁹ Opracowania ogólne o Jednocie Litewskiej (wybór): M. Kosman, *Archiwum Jednoty Litewskiej*, „Archeion” 61, 1974, s. 81–101; idem, *Badania nad reformacją w Wielkim Księstwie Litewskim (1919–1969)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 16, 1971, s. 141–163; idem, *Litewska Jednota ewangelicko-reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.*, Opole 1986; idem, *Protestanci i kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1978; W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej*, Warszawa 1996; J. Tazbir, *Reformacja w Polsce. Szkice o ludziach i doktrynie*, Warszawa 1993; S. Tworek, *Działalność oświatowo-kulturalna kalwinizmu małopolskiego: połowa XVI – połowa XVIII w.*, Lublin 1970; idem, *Z zagadnień liczebności zborów kalwińskich na Litwie*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 17, 1972, s. 207–214. Literatura naukowa dotycząca poszczególnych zborów dystryktu podlaskiego: W. Karpyza, *Izabelin*, „Białostoczczyzna” 21, 1991, s. 15–18; J. Maroszek, *Dzieje zboru kalwińskiego w Zabłudowie w latach 1608–1868*, „Rocznik Zabłudowski” 3, 2009, s. 5–55; idem, *Nurzec*, „Rubieże” 1, 1992, s. 73–78; M. Sierba, *Kalwiński zbór orlański w XVII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 44, 2015, s. 45–61; T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie w XVII i XVIII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 4, 1959, s. 137–156.

¹⁰ *Akta synodów... 1626–1637*, s. IX; *Akta synodów... 1638–1655*, s. II.

¹¹ M. Kosman, *Litewska jednota*, s. 8; *Akta synodów... 1626–1637*, s. 156.

W ramach dystryktu znajdowało się od kilku do kilkunastu zborów, którymi opiekowali się patroni świeccy. Funkcje duchowne i organizacyjne sprawowali w nich ministrowie. Codzienne problemy tych parafii były omawiane w trakcie sesji zborowych¹². W okresie od 1611 r. do 1640 r. Kościół ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim i na Podlasiu tworzyło ponad 140 zborów, z kolei w latach 1641–1655 liczba świątyń konfesji helweckiej spadła do ok. 110. Spowodowane to było sytuacją polityczną, kontrreformacją, wymieraniem lub konwersją patronów¹³.

Prowincje Kościoła ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej przyjęły ustrój synodalno-prezbiterialny z decydującą rolą synodu prowincjonalnego oraz dużym wpływem świeckich patronów i seniorów¹⁴. Obowiązek uczestniczenia w pracach powyższego synodu mieli wszyscy superintendenci, ich zastępcy, każdy minister oraz świecki patron zborowy z prowincji¹⁵. W trakcie obrad podnoszono kwestie dotyczące funkcjonowania i organizacji wspólnoty, teologiczne, finansowe, a także te odnoszące się do dyscypliny duchowieństwa. Dyskutowano również o zagadnieniach na temat obrządku, sporządzania traktatów (pism) religijnych czy redagowania Biblii. Bardzo często na kartach akt synodów prowincjonalnych utrwalano sprawy finansowe wspólnoty (w dziedzinie: testamentów, legatów, obligów, dzierżaw, kolekt). Ponadto synody podejmowały uchwały odnośnie

¹² *Akta synodów... 1626–1637*, s. X, XII, XIV, XV.

¹³ S. Tworek, *Z zagadnień liczebności*, s. 211–212.

¹⁴ Temat ustroju organizacyjnego Jednoty Litewskiej wzbudza kontrowersje. Autor przyjmuje wersję m.in. Piotra Guzowskiego, Wojciecha Kriegseisena oraz Marzeny Liedke o ustroju synodalno-prezbiterialnym Jednoty Litewskiej (zob. W. Kriegseisen, op. cit.; M. Liedke, P. Guzowski, *Wstęp*, w: *Akta synodów... 1626–1637*; M. Liedke, P. Guzowski, *Wstęp*, w: *Akta synodów... 1638–1655*; M. Liedke, *Struktura i kompetencje władz Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII w. na tle europejskim*, w: *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym od XV do XIX w.*, red. H. Gmiterek, J. Łosowski, Kraków 2010, s. 349–359), wcześniej w tym samym tonie wypowiadał się twórca pierwszej edycji akt litewskich synodów prowincjonalnych (*Akta synodów... 1611–1625*, s. VIII). Z kolei inny pogląd wyrażają Kazimierz Bem i Maciej Ptaszyński. Kazimierz Bem jest zdania, że wspólnota litewska przyjęła model prezbiteriański, Maciej Ptaszyński uważa zaś, że Jednota Litewska była podległym wobec Radziwiłłów Kościołem terytorialno-krajowym – Landeskirche (K. Bem, *Ustroje kościołów ewangelicko-reformowanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVI i XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 57, 2013, s. 123–153; M. Ptaszyński, *O ustroju kościoła. Uwagi na marginesie edycji Akt synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 56, 2013, s. 203–226).

¹⁵ *Akta synodów... 1611–1625*, s. 14, 50; *Akta synodów... 1638–1655*, s. III.

do szkolnictwa, katechizacji, współpracy z innymi jednostami Rzeczypospolitej. Równocześnie synod prowincjonalny powoływał superintendentów i wyznaczał im zadania do wykonania (m.in. wizytacje, mediacje w sporach, organizacje zboru). Akta synodów prowincjonalnych prowincji litewskiej składają się z kanonów, w których poruszane są poszczególne kwestie. Niekiedy do protokołów włączano np. obligi i legacje. Odrębną część dokumentacji stanowiły *memorialia* (sprawy pilne) i tzw. misje, mocą których ministrom, katechetom, lektorom wyznaczano miejsce ich posługi. Pewną rolę administracyjno-sądową odgrywał konsystorz. W Jednocie Litewskiej organ ten nie zdobył tak silnej pozycji, jak w zagranicznych wspólnotach (np. w Niderlandach). Można odnieść wrażenie, że jego znaczenie w strukturach Jednoty Litewskiej było marginalne¹⁶.

Wpływ synodu prowincjonalnego Jednoty Litewskiej na organizację dystryktu podlaskiego w pierwszej połowie XVII w.

W pierwszej połowie XVII w. synod prowincjonalny oddziaływał na organizację dystryktu podlaskiego poprzez: wydawanie zarządzeń dotyczących kształtu terytorialnego dystryktu, powoływanie superintendentów podlaskich, wyznaczanie misji do zborów dystryktu podlaskiego, wydawanie decyzji koordynujących jego funkcjonowanie.

W omawianym okresie synod prowincjonalny podjął decyzję w sprawie obszaru dystryktu podlaskiego dwukrotnie: w 1614 r. (kanon 26) i 1627 r. (kanon 6). W pierwszym przypadku jego postanowienie było powiązane z określeniem terytorium całej Jednoty Litewskiej. Teren dystryktu podlaskiego w treści protokołów określono enigmatycznie: „do superintendenta brzeskiego należy: Brześć, Grodno, Pińsk, Słonim”¹⁷. Z wyżej wymienionych miejscowości w 1614 r. zbor ewangelicko-reformowany znajdował się tylko w Brześciu, lecz każde z tych miast było stolicą powiatu w ramach administracji świeckiej. Można zatem wnioskować, że synod prowincjonalny przy ustalaniu granic dystryktów oparł się właśnie na niej. Na tej podstawie jest możliwe stwierdzenie, że w skład dystryktu podlaskiego wchodziły zbory ewangelicko-reformowane z powiatów: grodzieńskiego (woj. trockie), słonimskiego (woj. nowogródzkie), brzeskiego i pińskiego (woj. brzeskolitewskie).

Z kolei w 1627 r. synod prowincjonalny określił wprost, że do dystryktu podlaskiego będą dodatkowo należeć zbory w Sielcu, Pietuchowie i Świsłoczy¹⁸. W 1653 r.

¹⁶ Akta synodów... 1626–1637, s. XII.

¹⁷ Akta synodów... 1611–1625, s. 24.

¹⁸ Akta synodów... 1626–1637, s. 19.

ten sam organ wydał dyspozycję zmiany obszarów dystryktów wileńskiego, nowogródzkiego, białoruskiego i żmudzkiego, podlaski pozostawiając zaś bez zmian¹⁹.

Kluczowe decyzje w sprawie działalności wspólnoty ewangelicko-reformowanej w Wielkim Księstwie Litewskim formalnie wydawał synod prowincjonalny. Jednakże urzeczywistnienie jego decyzji było zależne od superintendentów, ministrów i patronów.

Superintendenci podlascy – ich wpływ na organizację dystryktu

Pierwszym superintendentem dystryktu podlaskiego był ks. Szymon Zacjusz, który sprawował swoją posługę w drugiej połowie XVI w. Według ks. Andrzeja Węgierskiego następcą ks. Szymona Zacjusza na tym stanowisku był ks. Mikołaj Trzciniński, a po nim funkcję seniora tej dzielnicy sprawował ks. Andrzej Wysocki²⁰.

Informacje te nie mają potwierdzenia w protokołach synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej oraz synodów generalnych. Korzystając z danych zawartych w synodach generalnych, można założyć, że przed 1614 r. seniorem dystryktu podlaskiego był ks. Mikołaj Trzciniński, nie ma natomiast pewności co do sprawowania zwierzchnictwa nad tym dystryktem przez ks. Andrzeja Wysockiego²¹. Kolejny-

¹⁹ W przytoczonym zarządzeniu synod prowincjonalny zmienił przynależność dystryktową zboru w Dokudowie, który w tym przypadku błędnie jest interpretowany przez historyków jako zbór znajdujący się w miejscowości Dokudów (powiat brzeski, województwo brzeskolitewskie, a współcześnie wieś w Polsce położona w województwie lubelskim, w powiecie bialskim, w gminie Biała Podlaska), gdy w rzeczywistości chodzi o miejscowość Dokudowo (powiat lidzki, województwo wileńskie, a współcześnie wieś w Białorusi, położona w obwodzie grodzieńskim, w rejonie lidzkim, w sielowiecie Dokudowo). Świadczy o tym położenie innych zborów wymienionych obok Dokudowa, przeniesionych w tym czasie do dystryktu nowogródzkiego, tj. zborów w Bielicy, Orłowie i Kościeniewie. Warto przeanalizować położenie geograficzne tych miejscowości. Przyjmując za punkt orientacyjny Bielice, Orłów leży w odległości 27 km w linii prostej od tego miasteczka, Kościeniewo znajduje się 33 km od Bielicy, a Dokudowo tylko 22 km, Dokudów natomiast położony jest od Bielicy w odległości aż 236 km. O bliskim położeniu Bielicy i Dokudowa świadczy również wspólna misja do posługi w tych zborach ks. Tomasza Chociszewskiego, która miała miejsce w 1623 r. (*Akta synodów... 1638–1655*, s. 250; *Akta synodów... 1611–1625*, s. 80).

²⁰ Józef Łukaszewicz, określając Mikołaja Trzcinińskiego drugim w kolejności superintendentem podlaskim, a Andrzeja Wysockiego trzecim, powoływał się na ks. Andrzeja Węgierskiego; prawdopodobnie chodziło o informacje zapisane w jego dziele pt. *Libri quattuor Slavoniae reformatae* (J. Łukaszewicz, *Dzieje*, t. 2, s. 220–221; A. Węgierski, *Libri quattuor Slavoniae reformatae*, red. L. Szczucki, wstęp J. Tazbir, Warszawa 1973).

²¹ *Akta synodów różnowierczych*, t. 3, s. 346.

mi duchownymi pełniącymi funkcję superintendenta podlaskiego byli: ks. Maciej Bańkowski (1614–1623), ks. Jan Minwid (1624), ks. Mikołaj Wysocki (1625–1655)²².

Głównym zadaniem superintendenta podlaskiego – tak jak pozostałych superintendentów – było sprawowanie nadzoru nad dystryktem. Dokonywał tego m.in. poprzez wizytowanie zborów, dozorowanie duchownych i organizację synodów dystryktowych²³. Zwierzchnik dystryktu interesował się także działalnością ministrów będących administratorami zborów i osobami sprawującymi funkcje religijne. Jednocześnie dbał o stronę moralną życia duchownych i świeckich członków Kościoła ewangelicko-reformowanego²⁴. Superintendent miał obowiązek zapobiegania samowolnym zmianom parafii przez duchownych. Odpowiadał również za to, aby w każdym zborze dystryktu podlaskiego był obecny minister (np. kanon 3 w 1622 r.)²⁵. Ponadto superintendent musiał mobilizować duchownych i patronów do uczestniczenia w synodach prowincjonalnych i dystryktowych, a także łagodził konflikty na linii patron–kaznodzieja. Realizację powyższych działań na superintendenta nakładał synod prowincjonalny²⁶.

Superintendenci doglądali też spraw finansowych dystryktu. Na zlecenie synodu spisywali zbory, ministrów, dobra i prowenty (np. kanon 8 w 1616 r.)²⁷. Dodatkowo zarządca dystryktu odpowiadał za dokumentację dotyczącą działalności zborów na terenie, którym administrował. Był odpowiedzialny za zawieranie kontraktów finansowych, pośredniczył w przekazywaniu kolekt oraz uczestniczył w innych podobnych sprawach. Pełnił funkcję reprezentatywną wewnątrz i na zewnątrz jednoty. Pomagał swojemu dystryktowi, nawiązując kontakty z wpływowymi patronami. Obok spraw porządkowych i administracyjnych superintendent podejmował pracę teologiczną i wydawniczą²⁸.

Każdy stojący na czele dystryktu duchowny był zobowiązany do uczestniczenia w obradach synodu prowincjonalnego i przekazywania jego ustaleń swoim wiernym. Superintendenci podlascy, począwszy od ks. Macieja Bańkowskiego, wywiązywali się z powyższych powinności. Czy jednak faktycznie przekazywali informa-

²² *Akta synodów... 1611–1625*, s. 24, 91, 106; *Akta synodów... 1638–1655*, s. XLVI.

²³ *Akta synodów... 1626–1637*, s. XIII–XIV, 2.

²⁴ *Ibidem*, s. XIII.

²⁵ W tym kanonie stwierdzono, że wiele parafii pozostawało bez nadzoru duchownego, a duża liczba świątyń wymagała naprawy ze względu na zły stan techniczny. Wskazano, że tym zaniedbaniom winni są patroni, superintendentom natomiast polecono naprawę tej sytuacji (*Akta synodów... 1611–1625*, s. 67).

²⁶ *Ibidem*, s. 5, 13, 35, 36, 19, 63.

²⁷ *Ibidem*, s. 36.

²⁸ *Akta synodów... 1626–1637*, s. XIII–XIV.

cje z synodów prowincjonalnych wspólnocie ewangelicko-reformowanej dystryktu podlaskiego? Kwestia ta wymaga przeprowadzenia dalszych badań.

Mimo wykonywania tylu obowiązków superintendenti nie mieli takich przywilejów, z jakich korzystali biskupi rzymskokatolicki. Jednym z atutów sprawowania tej funkcji była możliwość prowadzenia działalności duszpasterskiej w bogatszych parafiach. W odróżnieniu od diecezji Kościoła rzymskokatolickiego dystrykt nie posiadały stolic ani miejsc specjalnie przeznaczonych na rezydencje superintendentów. Ci sprawowali misje w konkretnych zborach jako ministrowie i z tego miejsca również pełnili funkcję nadzorcą nad dystryktem²⁹.

Wyżej wspomniano o możliwościach zmian przynależności danego zboru do określonego dystryktu. Najczęściej decydował o tym fakt, że superintendent dystryktu, w którym dotychczas znajdował się zbór, nie był w stanie go wizytować (odległość, zły stan sieci gościńców prowadzący do danego miejsca) czy też nie pozwalał na to stan jego zdrowia. Takie powody przyświecały m.in. zmianom administracyjnym Jednoty Litewskiej w 1627 i 1653 r.³⁰

Położenie dystryktu podlaskiego – wpływ innych jednot na organizację dystryktu

Na skutek unii lubelskiej województwo podlaskie zostało inkorporowane do Korony Królestwa Polskiego, zbory znajdujące się na tym terenie funkcjonowały jednak w strukturach administracyjnych Jednoty Litewskiej³¹. W rzeczywistości dystrykt podlaski znajdował się w dwóch osobnych krajach (złączonych ze sobą unią realną), a jego zbory leżały w litewskich województwach brzeskolitewskim, nowogródzkim, trockim oraz w koronnym podlaskim³². Stan ten trwał aż do ostatniego rozbioru Rzeczypospolitej w 1795 r., czyli prawie do samego końca funkcjonowania dystryktu podlaskiego, gdyż jego ostateczne rozwiązanie nastąpiło cztery lata później, a część pozostałych zborów weszła w skład nowo powstałego dystryktu zanieńskiego (potem przemianowanego na dystrykt grodzieński)³³.

²⁹ Przykładowo ks. Jan Minwid pełnił posługę w Świętych Jeziorach, a ks. Mikołaj Wysoki w Świętych Jeziorach i Sielcu (*Akta synodów... 1611–1625*, s. 80, 106; *Akta synodów... 1626–1637*, s. 31).

³⁰ *Akta synodów... 1626–1637*, s. 19; *Akta synodów... 1638–1655*, s. 250.

³¹ Inaczej niż na południu Wielkiego Księstwa Litewskiego, które po przyłączeniu do Korony pozostało w prowincji małopolskiej. Powodem mogło być to, że na tym terytorium było mało zborów, dlatego trudniej było tam rozwinąć samodzielną administrację.

³² J. Mironczuk, op. cit., s. 145.

³³ M. Liedke, *Dystrykt podlaski*, s. 69.

Nie wszystkie zbory leżące w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego należały do Jednoty Litewskiej, jak np. we Włodawie i w Sławatyczach. Miejscowości te administracyjnie znajdowały się w województwie brzeskolitewskim Wielkiego Księstwa Litewskiego, pozostawały jednak częścią Jednoty Małopolskiej. Ponadto poprzez patronat rodziny Leszczyńskich znajdowały się też w strefie wpływów Jednoty Wielkopolskiej (głównie braci czeskich)³⁴. Również z racji granicznego charakteru dystryktu podlaskiego naturalne było, że zbory znajdujące się w jego granicach były pod wpływem innych jednot. Przykładowo dystrykt lubelski prowincji małopolskiej rościł sobie prawo do sprawowania zarządu nad zborami w Sidrze, Nurcu, Węgrowie i Litwinowiczach³⁵.

Ingerowanie przez inne jednoty w wewnętrzne sprawy prowincji litewskiej mogło być spowodowane chęcią przeciwdziałania czynnikom destabilizującym wspólnotę ewangelicko-reformowaną w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W trakcie obrad synodu generalnego w Bełżycach w 1613 r. zabrakło delegacji z Wielkiego Księstwa Litewskiego, co zostało negatywnie odebrane przez obradujących. Postanowiono zareagować poprzez uchwalenie postulatów i przekazanie ich Jednocie Litewskiej. Napominano więc np. w sprawie braku należytego nadzoru nad dystryktem podlaskim oraz tolerowania arianizmu na Podlasiu, o co również został oskarżony senior dystryktu podlaskiego ks. Mikołaj Trzciański³⁶.

Wpływ patronów na przynależność dystryktową zborów

Superintendentenci zarządzający innymi dystryktami niż podlaski, jeśli chcieli uzyskać kontrolę administracyjną nad danym zбором, musieli zjednać sobie jego patronów i ministrów. Ci ostatni wykazywali czasem daleko idącą niezależność od centralnych władz prowincji, np. decydując, na który synod dystryktowy się udadzą. Przykładem takiego działania jest aktywność Piotra Piekarskiego, sędziego grodzkiego brzeskiego, patrona zborów w Brześciu, Litwinowiczach, Nurcu, Jamnie, Niepokojczycach. W protokołach litewskiego synodu prowincjonalnego z lat dwudziestych i trzydziestych XVII w. występuje on jako darczyńca Jednoty Litewskiej i aktywny patron zboru w Niepokojczycach i Jamnie³⁷. Są jednak dowody na to, że Piotr Piekarski wcześniej uczestniczył w działaniach dystryktu lubelskiego oraz przyjmował na misję do swoich zborów tamtejszych ministrów, a w 1619 r.

³⁴ *Akta synodów różnowierczych*, t. 3, s. XIV.

³⁵ *Ibidem*, s. 224, 404, 467, 493, 583.

³⁶ *Ibidem*, s. 346.

³⁷ *Akta synodów... 1626–1637*, s. 38, 57, 58, 87, 142, 157; *Akta synodów... 1638–1655*, s. 31.

reprezentował dystrykt lubelski podczas spotkania z braćmi czeskimi³⁸. Przykład wywierania wpływu przez dystrykt lubelski na Piotra Piekarskiego odnajdujemy w analizie zborów w Nurcu i Litwinowiczach.

W odniesieniu do zboru w Nurcu Piotr Piekarski w protokole z konwokacji prowincjonalnej w Bełżycach (7 XII 1618) własnoręcznie zapisał, że zbor ten wraz z ministrem ks. Aleksandrem Mysłowskim będzie należał do dystryktu lubelskiego i w razie „jeśliby bracia zborów Księstwa Litewskiego o to turbowali”³⁹, wstał się o jego utrzymanie w jurysdykcji tego dystryktu. Dodatkowo postanowił, że sam jako patron będzie podlegał zarządzeniom dystryktu lubelskiego, będzie słuchał i zwracał się do tamtejszych seniorów oraz wraz ze swymi ministrami będzie uczestniczył w synodach dystryktu lubelskiego i prowincji małopolskiej⁴⁰.

Podobnych deklaracji uczestnicy lubelskiego synodu dystryktowego oczekiwali od Piotra Piekarskiego w kontekście jego patronatu nad zbozem w Litwinowiczach. W protokole synodu dystryktu lubelskiego prowincji małopolskiej w Kocku (1625) misję do Litwinowicz zlecono ks. Janowi Węgierskiemu. Obradujący zaznaczyli, aby posłany minister i patron zboru nie przynależeli do innego dystryktu, jak tylko do lubelskiego, aby przyjeżdżali na synody Jednoty Małopolskiej i przyjmowali na wizytacji seniorów z tejże prowincji. Piotr Piekarski i ks. Jan Węgierski potwierdzili te nakazy, zapisując własnoręcznie oświadczenie, że będą uczestniczyli w synodach dystryktowych lubelskich i prowincji małopolskiej, nie będą podlegać jurysdykcji Jednoty Litewskiej ani nie będą respektować jej zarządzeń⁴¹. Dwa lata później na synodzie dystryktowym w Kocku na ministra zboru w Litwinowiczach wybrano Krzysztofa Muzoniusza młodszego⁴². W 1630 r. o misji do Litwinowicz zdecydował już natomiast synod prowincjonalny litewski (misja ks. Zaborowskiego)⁴³.

Wyżej wspomniane przykłady dotyczące zmiany dystryktowej podyktowanej działalnością patrona występowały w Kościele ewangelicko-reformowanym przez cały okres nowożytny. Na skutek np. braku kadry lub ze względu na indywidualne prośby patronów nieraz zdarzało się zapraszać ministrów z innych jednot⁴⁴. Wią-

³⁸ *Akta synodów różnowierczych*, t. 3, s. 409.

³⁹ *Ibidem*, s. 404.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, s. 467.

⁴² *Ibidem*, s. 493.

⁴³ *Akta synodów... 1626–1637*, s. 76.

⁴⁴ Piotr Piekarski na synodzie dystryktowym lubelskim w 1619 r. prosił o ministra prawdopodobnie do zboru w Nurcu, a trzy lata później, także na synodzie dystryktu lubelskiego, odczytano list „J.M.P. Gorajskiej z Litwy o ministra do majątności swej pohoskiej,

zało się to z wyznaczeniem misji do konkretnej prowincji. Przykładowo na kartach protokołu synodu dystryktu lubelskiego, który odbył się w Lublinie w 1601 r., zapisano, że ks. Wojciecha Pawłowskiego „do Litwy bracia posłali, do Sidry”⁴⁵.

Nie zawsze jednak jednoty Rzeczypospolitej chętnie ze sobą współpracowały. Na konwokacji seniorów w Gołuchowie w 1597 r. (Jednota Wielkopolska) zebrani postulowali, aby bez ważnej przyczyny nie wysyłać na Litwę ministrów, a także patronów⁴⁶. Litwini natomiast sprzeciwiali się wysyłaniu ministrów z Korony do Wielkiego Księstwa Litewskiego (kanon 2 z 1620 r.)⁴⁷. Prawdopodobnie ich postawa wynikała z obawy przed utratą wpływu na dany zbór. Niepokoje takie nie były bezpodstawne. Synod prowincjonalny Jednoty Litewskiej w 1627 r. sporządził konkretne wytyczne dla delegacji skierowanej do Bełżyc na zjazd generalny (kanon 2 z 1627 r.). Dwa punkty odnosiły się do dystryktu podlaskiego:

5. zbory brzeskiego i podlaskie[go] powiatu, aby były w zawiadowaniu sup[er]atte[n]dentów zborów W[ielkiego] K[sięstwa] L[itewskiego] według dawne[go] trybu, jako właśnie ograniczone są w W[ielkim] K[sięstwie] L[itewskim] delegaci nasi pilnie dojrzyć mają, i z bracią koronną tak postanowić, aby więcej żadnej konfuzji w podawaniu ministrów nie było. 6. Tymże delegatom naszym zlecamy, aby dopomogli wizytacji ks. Wysockie[go] sup[er]attenda[n]ta podlas[kiego] w zborze niepokoickim, a raczej, aby tam się od ks. Wysockie[go] synod dystryktowy był złożony, na czas pewny *in ređitu* z Bełżyc dla dojrzenia *serio* dyscypliny, której potrzebują J.PP. audytorowie zborów tamecznych⁴⁸.

Nie zakończyło to wzajemnych napięć, gdyż w 1632 r. na zjeździe generalnym w Warszawie Jan Węgierski, kaznodzieja węgrowski, zapewnił Krzysztofa II Radziwiłła, że „*sine consensu ecclesiarum Minoris Poloniae* dalej do Litwy zaciągać nie będzie”⁴⁹.

Synod prowincjonalny nie zawsze miał przeciwwskazania co do misji ministrów z Korony w dobrach Radziwiłłów, naciskano jednak, aby otrzymali oni ofi-

mianowicie prosiła o x. Cluenciusa, konseniora naszego”. Realizacja tych próśb jest nieuchwytna w protokołach akt dystryktu lubelskiego (*Akta synodów różnowierczych*, t. 3, s. 408, 436).

⁴⁵ Ibidem, s. 224.

⁴⁶ *Akta synodów różnowierczych*, t. 4, s. 122–123.

⁴⁷ *Akta synodów... 1611–1625*, s. 55.

⁴⁸ *Akta synodów... 1626–1637*, s. 1–2.

⁴⁹ *Sine consensu ecclesiarum Minoris Poloniae* – bez zgody Kościoła małopolskiego (*Akta synodów różnowierczych*, t. 3, s. 583).

cialną misję na synodzie (kanon 12 z 1621 r.)⁵⁰. Także w 1637 r. synod prowincjonalny wyraził zgodę Krzysztofowi II Radziwiłłowi na zaciągnięcie ministrów z innych jednot. W tym samym roku litewski synod prowincjonalny zezwolił „J.M.P. Rajskiemu, że mu będzie wolno do zboru niepokojczyckiego z teje braci czeskich ministra sobie przywziąć”⁵¹. W 1638 r. kaznodzieją niepokojczyckim został zatwierdzony ks. Jakub Niedźwiedzki. Z kolei inny z patronów, Krzysztof Potocki, w 1640 r. na synodzie prowincjonalnym Jednoty Litewskiej prosił o ministra z Polski do zboru sidrzańskiego⁵².

Polityka Radziwiłłów wobec Jednoty Litewskiej

W XVII w. głównymi patronami Jednoty Litewskiej byli członkowie jednej z najmniejszych rodzin w Wielkim Księstwie Litewskim – Radziwiłłów linii birżańskiej. Szczególny wpływ na jej funkcjonowanie w pierwszej połowie XVII w. mieli Jerzy Radziwiłł, kasztelan trocki (ur. 1578, zm. 1613), i Krzysztof II Radziwiłł (ur. 1585, zm. 1640). Od końca XVI w. do majątności Radziwiłłów należały m.in.: klucz zabłudowski w powiecie grodzieńskim województwa trockiego, klucz orlański w ziemi bielskiej oraz dobra starowiejsko-węgrowskie w ziemi drohickiej – oba w województwie podlaskim⁵³.

W protokołach synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej z lat 1611–1613 brakuje informacji na temat dystryktu podlaskiego, co było zapewne skutkiem silnych wpływów Radziwiłłów na tych terenach. W kanonie 11 z 1614 r. zostało ustalone, że zbory, które pozostały po zmarłym Jerzym Radziwille, ich patronie, Krzysztof II Radziwiłł przekaze pod zarząd dystryktowych superintendentów. Z kolei zbory z majątności Janusza Radziwiłła, podczaszego Wielkiego Księstwa Litewskiego, miały pozostać w woli samego księcia. Możliwe więc, że wcześniej zbory te znajdowały się poza jurysdykcją superintendentów. W ostatnim punkcie (kanonu 11) synod prowincjonalny za zgodą (jak wynika z kontekstu) Radziwiłłów dozorcą i superintendentem dystryktu podlaskiego ustanowił ks. Macieja Bańkowskiego⁵⁴.

⁵⁰ *Akta synodów... 1611–1625*, s. 63.

⁵¹ *Akta synodów... 1626–1637*, s. 171.

⁵² W następnych latach nie ma żadnej informacji na temat nowych misji do zboru w Sidrze. Jedyna wzmianka o zborze sidrzańskim po 1640 r. to informacja zawarta w protokołach synodu prowincjonalnego z 1654 r. o przekazaniu 500 florenów docelowo legowanych na zbór sidrzański, na erygowanie szkoły zabłudowskiej (*Akta synodów... 1626–1637*, s. 125; *Akta synodów... 1638–1655*, s. 40–41, 43, 285).

⁵³ E. Bagińska, op. cit., s. 205.

⁵⁴ *Akta synodów... 1611–1625*, s. 21.

O tym, że Krzysztof II Radziwiłł miał szczególny wpływ na organizację wspólnoty ewangelicko-reformowanej w prowincji litewskiej świadczy również dodana w 1622 r. do akt synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej notatka jego autorstwa. Książę m.in. zapisał, aby nie były podważane jego prawa uzyskane przed synodem prowincjonalnym, to jest dozór własnych zborów oraz transferowanie ministrami⁵⁵.

Kilkakrotnie synod prowincjonalny Jednoty Litewskiej zezwolił Krzysztofowi II Radziwiłłowi na opatrzenie ministrami zborów w swoich majątnościach. W 1621 r. (kanon 12) pozwolił na ściągnięcie kaznodziei z Polski, lecz wybrani księża mieli oficjalnie dostać misję na synodzie prowincjonalnym Jednoty Litewskiej. W 1632 r. (kanon 9) synod prowincjonalny zezwolił natomiast na swobodny wybór duchownych przez Krzysztofa II Radziwiłła do zborów zabłudowskiego i węgrowskiego⁵⁶.

Wnioski

Synod prowincjonalny stanowił najwyższą władzę Jednoty Litewskiej, dlatego to właśnie w trakcie obrad synodalnych podejmowano najistotniejsze decyzje również w sprawie dystryktu podlaskiego. Przed 1614 r. w aktach synodów prowincjonalnych nie ma jednak o nim żadnej wzmianki, a za czasów superintendury Macieja Bańkowskiego jedyną informacją o zborze dystryktu podlaskiego (prócz misji) była wiadomość o złym stanie świątyni w Ruskowie (kanon 10 z 1615 r.).

Synod powoływał m.in. superintendentów poszczególnych dystryktów. Superintendent prowadził nadzór nad dystryktem przede wszystkim poprzez wizytacje i organizowanie synodów dystryktowych. Był odpowiedzialny za zbory, ministrów i patronów, którzy mu podlegali. Najaktywniejszym superintendentem w omawianym okresie był ks. Mikołaj Wysocki. Na synodzie powierzano także ministrom misje do poszczególnych zborów dystryktu podlaskiego, a duchowni w nich posługujący byli zobowiązani do uczestniczenia w pracach synodu prowincjonalnego.

Synod prowincjonalny tylko raz (w 1614 r.) określił szczegółowo zasięg poszczególnych dystryktów, w tym podlaskiego (korekta z 1653 r. nie dotyczyła jego zasięgu).

Również patroni i duchowni wpływali na organizację dystryktu podlaskiego. Mogli nawet zerwać z nim kontakty (Jan Węgierski kaznodzieja węgrowski), utożsamiać się z innym dystryktem (Franciszek Rassius, kaznodzieja zboru w Sidrze, podpisał się pod protokołem litewskich synodów prowincjonalnych w 1616 r. w grupie

⁵⁵ „5. Żeby tego nie wzruszano co mi raz z Synodu pozwolono, to jest, o Dozorze Zborow moich y transferowaniu Ministrow na mieysca te, gdzieby użyteczniejsze być mogły” (ibidem, s. 71).

⁵⁶ Ibidem, s. 63; *Akta synodów... 1626–1637*, s. 97.

duchownych dystryktu wileńskiego) bądź wziąć udział w synodzie dystryktowym innym niż podlaski (patron Piotr Piekarski i duchowni zborów w Nurcu i Litwinowiczach). Bardzo duży wpływ na funkcjonowanie wielu zborów dystryktu podlaskiego wywierała rodzina Radziwiłłów (osobiście lub przez swoich klientów).

Warto przy tym zwrócić uwagę, że w omawianym okresie na dystrykt podlaski z jednej strony wpływał ośrodek centralny Jednoty Litewskiej, z drugiej zaś dystrykt lubelski prowincji małopolskiej.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, fond 40, sygn. 1136.

Źródła drukowane

Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej (1611–1625), Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae, seria 4, z. 2, Wilno 1915.

Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2011.

Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1638–1655, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski (w druku).

Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. 3: *Małopolska 1571–1632*, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1983.

Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. 4: *Wielkopolska 1569–1632*, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1997.

Opracowania

Bagińska E., *Działalność religijna Radziwiłłów birżańskich w dobrach podlaskich w XVII w.*, „Studia Podlaskie” 12, 2002.

Bem K., *Ustroje kościołów ewangelicko-reformowanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVI i XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 57, 2013.

Karpyza W., *Izabelin*, „Białostoczczyzna” 21, 1991.

Kosman M., *Litewska Jednota ewangelicko-reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.*, Opole 1986.

Kriegseisen W., *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej*, Warszawa 1996.

Liedke M., *Dystrykt podlaski w strukturze Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim do końca XVIII w. – źródła i stan badań*, w: *Kościół a państwo na*

- pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań, red. M. Kietliński, K. Sycho-wicz, W. Śleszyński, Białystok 2005.
- Łukaszewicz J., *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 1, Poznań 1842; t. 2, Po-znań 1843.
- Maroszek J., *Dzieje zboru kalwińskiego w Zabłudowie w latach 1608–1868*, „Rocznik Za-błudowski” 3, 2009.
- Maroszek J., *Nurzec*, „Rubież” 1, 1992.
- Merczyng H., *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904.
- Mironczuk J., *Wyznania protestanckie na obszarze dystryktu podlaskiego*, „Odrodzenie i Re-formacja w Polsce” 62, 2018.
- Ptaszyński M., *O ustroju kościoła. Uwagi na marginesie edycji Akt synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 56, 2013.
- Sierba M., *Kalwiński zbór orlański w XVII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 44, 2015.
- Tworek S., *Z zagadnień liczebności zborów kalwińskich na Litwie*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 17, 1972.
- Węgierski A., *Libri quattuor Slavoniae reformatae*, red. L. Szczucki, wstęp J. Tazbir, Warsza-wa 1973.
- Wyszomirski T., *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie w XVII i XVIII wieku*, „Odro-dzenie i Reformacja w Polsce” 4, 1959.